

Володимир ВЕЛИКОЧИЙ

АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ ПОКУТТЯ ТА ЇХ ЕТНІЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ: НАРИСИ ДО ЗАГАЛЬНОГО ЕСКІЗУ

Пограничний характер краю, як правило, визначається в теперішній українській етнологічній науці межовим існуванням між щонайменше двома етносами, народами, націями. До регіонів пограниччя відносять і ті, що є на межі існування кількох народностей чи націй [1]. Тобто, кількість таких «етноакторів» насправді значення не має. При цьому вважаємо, слід зауважити наступне. Поділ на народ і націю, притаманний для української політологічної науки, не знаходить, до прикладу, аналогу в польській, що часто викликає певні непорозуміння і навіть заперечення в науковому середовищі. Потрактовуючи Покуття, як край пограниччя, ми виходитимемо з концепту, який притаманний українській етнології й політології, широко використовується в краєзнавстві.

Ще одним, не менш важливим теоретичним зауваженням, якого слід враховувати при розгляді функціонування пограничних територій, є наступне. Історичний досвід вивчення процесу етнотворення приводить до висновку, що такими вогнищами стають, як правило, гірські і передгірські райони: Альпи, Баварське передгір'я, Приуралля, Тянь-Шань, Памір тощо. Саме на такого типу територіях відбуваються активні контакти представників різних етносів, взаємопроникнення культур, традицій, взаємні асиміляційні процеси, які згодом можуть призвести, як правило, до появи якісно нового етнічного утворення, що може мати продовження в більш високій стадії розвитку самого етносу [2; 12].

Загальновідомим є той факт, що Покуття, як окрема територіальна одиниця з'являється на карті Європи у XIV ст. [3; С. 128]. Однак задовго до цього саме Галицьке Подністер'я, частиною якого є Покуття, було територією, на якій активно проходили різноманітні етнотворчі процеси. Одним з найбільших етносів, що залишив помітний слід в історії Європи доби енеоліту, і який бере свій по-

чаток на території Покуття, є той, що складав основу трипільсько-кукутенської культури.

Донедавна вважали, що трипільці з'явилися на теренах Подністер'я десь орієнтовно 4300–4000 рр. до Р.Х.

Археологічні розкопки в с. Козині (біля Івано-Франківська) перенесли їх появу приблизно на тисячу років углиб праісторії, тобто маємо десь кінець раннього етапу трипільської культури — Трипільля А. Пам'ятки цієї культури на Придністров'ї почали досліджувати польські археологи у другій половині ХІХ ст. Походження цієї культури тісно пов'язане з регіоном Подністер'я, де вона сформувалась у VI — V тис. до Р.Х. за участі сусідніх неолітичних культур Карпатського басейну та Прикарпаття. Тут і очевидно таки тут сформувалась ранньотрипільська культура, або ж Трипільля А (приблизно 5300 рр. до Р.Х.). Далі ці племена заселяли Дністро-Бузьке межиріччя, а на середньому етапі — Трипільля В, виходять на правий берег Дніпра на ділянці Канів — Трипільля.

Максимального поширення трипільська культура досягає на етапі Трипільля С. А щодо останніх хронологічних рамок за радіокарбоном, то вони, за Київським археологом Михайлом Відейком, складають 3400–2750 рр. до Р.Х. Саме в цей період на Черкащині існували тодішні «мегаполіси» — поселення трипільців чисельністю населення до 10 тис. осіб.

Стоянки трипільців відкрито в 26 населених пунктах теперішнього Городенківського району — основній частині Покуття. Це, зокрема стоянки в Городенці, Незвиську, Кунисівцях, Корневі, Луці, Монастирку, Поточищі, Пробабині, Серафинцях, Уніжі, Стрільчі й Городниці. Територіальним центром трипільців у цьому регіоні на той час було село Городниця, яке знаходиться на крайній південній точці Покуття, відоме своєю Черленою горою, як місцем сакральним і священним, яке також несе в собі природну оздоровчу енергетику.

Свою назву трипільсько-кукутенська культура отримала від поселення Трипільля на Київщині, де вперше українським вченим чеського походження В.Хвойкою було ідентифіковано таке поселення періоду енеоліту.

Очевидно, вже тоді люди знали вартість пшениці, ячменю, жита. Зерна цих сільськогосподарських культур були підібрані на місці спалених жител. Також були знайдені кам'яні зернотерки, мотики для обробки ґрунту, гончарне коло, сверлильний верстат, жорна, кам'яні колеса до возів-двоколок. Взагалі трипільсько-кукутенська культура вважається найбільш ранньою землеробською європейською культурою, що бере свій початок на Подністер'ї.

У 2012 році на замовлення телеканалу «Україна» американський вчений-генетик, професор кембриджського університету Пітер Фор-

стер здійснив генетичне дослідження українців. Він прийшов до висновку, що останні є головним чином нащадками колись легендарних аріїв, які існували приблизно VI–V тис. до Р.Х. [4]. Хронологічне співставлення дат існування трипільських племен і аріїв, локалізації їх проживання, аналіз способу існування дають підстави припустити, що йдеться про одні і ті ж племена! Таким чином, гіпотеза про давність далеких предків українців в особі трипільців набуває досить точного генетичного підтвердження і доводить автохтонність українського етносу на тих теренах, на яких він проживає нині.

Питання про те, що сталося з трипільцями-аріями далі на сьогодні залишається загадкою. Вчені припускають, що мали місце значні міграційні процеси, викликані кліматичними змінами. Непрямими доказами поширення спадкоємців арійської культури є, на нашу думку, той факт, що вона була споріднена з тогочасними пам'ятками Дунайського басейну, Балканського півострова, острівного Східного Середземномор'я та Малої Азії. Це дає підставу захищати її до циклу культур, які лягли в основу європейської середземноморської цивілізації.

Однак, більша частина трипільців-аріїв все ж залишилася на місцях свого мешкання. Як і в попередню історичну добу з Покуття розпочинається формування нових етнічних спільностей.

Найбільш яскраво це проявляється з XV ст. до Р.Х., коли на Покутті починають домінувати племена культури Гава, автохтонним місцем осідку якої була Панонська низовина. Про тісні контакти представників цього (гавського) етносу з місцевими племенами, етнічну приналежність яких на той час встановити не має змоги, свідчать знахідки скарбів бронзових казанів, виявлених головню на правому березі р. Дністер у районі нинішнього Покуття. Дослідники стверджують, що скарби бронзових казанів дністрянської групи у селах Волока, Кунисівці, Озеряни з'явилися у верхів'ях Дністра приблизно 1050/1020 — 950/920 рр. до Р.Х.) в ареалі культури Гава з Верхнього Потисся [5, С. 97]. Такі контакти призвели до появи в цьому ж XI ст. до Р.Х. нового етносу, представники якого належали до культури Голіградів (с. Голігради Заліщицького району Тернопільської обл., де вперше було виявлено поселення такого типу). Таким чином, Покуття як край пограниччя, сприяє появі нової культури на межі періоду бронзи і заліза. Ця Голіградська (в сучасній українській науковій літературі її часто ідентифікують як Гава-Голіградську культуру) існувала в XI-VII ст. до Р.Х., належала до культури Українського Гальштату.

Відомий український археолог, якому належить безсумнівна першість у дослідженні Стародавнього Галича, Ярослав Пастер-

нак, у своєму габілітаційному викладі 1934 р. виступив з концепцією про «культуру українського гальштату», основу якої склали пам'ятки білогрудівського типу і до яких дослідник зарахував тоді пам'ятки культури Гава і Голіградської. Тобто, вчений виокремлював дві культури: Гава і Голіградську, відносячи їх до періоду Українського Гальштадту.

Відомий сучасний український археолог М. Бандрівський, розвиваючи тезу Я. Пастернака, стверджує, що нещодавні розкопки Л. Крушельницької в с.Текучий на Косівщині та його біля м. Космача, а також їх обидвох на низці пам'яток Покуття (села Стецівка, Лоева, Чортовець та ін.) довели, що говорити про якусь домінацію елементів Гава в ранньогавських комплексах Верхнього Придністров'я не можна.[6; С. 131]. А це значить, що культура Гава була присутня на Покутті і Українському Передкарпатті. Вона є не місцевою, а радше прийшлою (по крайній мірі з Закарпаття, якщо не з теренів сучасної Угорщини — Панонської низовини). Однак чітко простежується, що представники цієї культури брали участь у взаємовідносинах і взаємозбагаченні з культурою Голіградсько-автохтонною на цих землях. Погоджуючись з М. Бандрівським, вважаємо за можливе припустити, що подібність у матеріальних артефактах двох культур, їх хронологічне накладання можуть свідчити про походження культури Голіград з місцевої культури та культури Гава. Тобто, Покуття на рубежі II-I тис. до Р.Х. стає центром виникнення нового етнічного організму, відмінного від того, що розвивався від лівого берега Дністра і до Дніпра — племен Голіградської культури. При цьому, як це часто траплялося в часи бронзи чи заліза, і культура Гава, і Голіград, і Чорноліська культура склали єдину (за матеріальними ознаками) культуру Українського Гальштату.

М. Бандрівський, намагаючись накласти археологічні культури рубежу II-I тис. до Р.Х. — першої чверті I тис., припускає, що Голіградська культура входила до складу так званої Невриди, а племена цієї культури були складовою частиною племен неврів. Отже, можемо припустити, що частина племен неврів виникла і розвивалася з Покуття.

Неврів описував ще свого часу «батько історії» Геродот. Він, хоч ніколи тут не бував, яскраво змалював місцеві традиції та звичаї, побут і заняття неврів. Загалом Україні, тобто території, на якій сьогодні розташована Україна, Геродот присвятив повністю четверту з дев'яти книг і частково — першу. Звичайно, про Покуття Геродот писати не міг. Однак, писав про землі, на яких згодом цей край постане. Нагадаємо, Покуття — територія між річками Прут і Дністер на межі середньої течії останньої. А ось як про неї,

про її населення писав «батько історії»: «Наступна ріка на схід від Пиретусу (р. Прут) є Тірас (р. Дністер), який тече з півночі на південь та бере свій початок з великого озера і служить межею між неврами та скитами-хліборобами» [7; С. 62].

Таким чином, як давні, так і сучасні вчені однозначно приходять до висновку, що територія між ріками Прут і Дністер є тією, на якій замешкували неври — сучасники киммерійців і скіфів. Правда, ідентифікувати неврів з поселеннями Голіградської культури не спромоглися до нині сучасні українські археологи, як і передбачити походження Голіградської культури від культури Гава.

Цікавим є ще один факт. Геродот пише, що Дністер — Тірас витікає з великого озера. В сьогоднішній науці утвердилося розуміння цієї території, як Волині з її багатючими озерами. Однак, дозвольте навести два контраргументи. По-перше, Дністер бере свій початок поблизу м. Стрий, що за 100 км від північно-східних кордонів Покуття. Нинішні волинські озера знаходяться значно далі. По-друге, дослідження івано-франківського археолога Богдана Томенчука доводять, що на території власне північно-західного і центрального Покуття в давнину існувало чимале озеро, якого автор сміливо називає Покутським морем. Ймовірно, що Дністер, впадаючи в нього, згодом втікав, пливучи вже знайомим сьогодні нам руслом. Це створювало враження витоку Дністра з цього озера. Отже, цілком ймовірно припустити, що геродотове озеро, з якого витікав Тірас, — Покутське море, яке стояло на шляху течії сучасного Дністра.

Про участь неврів у етногенезі західної гілки сучасних українців говорить ряд, так би мовити, непрямих фактів. Лише про один з них, враховуючи масштаби цього дослідження. Сам Геродот пише про дивні звичаї неврів. «З чуток мені здається, що ці люди практикують магію. Наведу я розповідь і скитів, і тих греків, що живуть у Скитії: «Один раз на рік кожен невр перевертається у вовка на кілька днів, а потім знову стає людиною». Я цьому не вірю, — каже Геродот, — але всі кажуть це, навіть присягаючи, що це правда» [7, С. 94]. Відомо, що найміцнішою скарбницею народної пам'яті є фольклор. У даному випадку — казки. Саме в казках Покуття і Закарпаття — території культур Гава і Голіград — є чимало сюжетів, пов'язаних із перевертнями, так званими песиголовцями тощо. Відомою у різних інтерпретаціях є і казка про сірого вовка, який розмовляє, думає, хитрує, допомагає царевичу здобути в різних країнах неймовірні дари, навіть повертає останнього від смерті до життя [8; 9].

Тяглість традицій, міфів, легенд незалежно від сьогочасної самоідентифікації є ознакою багатовікової етнічної заглибленості. Має-

мо на увазі той факт, що такими ж властивостями перевертатися на вовка, як і оголятися під час ведення військових дій, показуючи свою зухвалість щодо смерті, розмальовувати обличчя татуванням синього кольору володіли кельти. Цей етнос теж був неоднорідний і складався щонайменше з кількох десятків різних племен. Його поява на Покутті, а звідти і на Правобережній Україні, стала можливою в результаті міграційних процесів.

Племена кельтів формувалися на території Чехії й Австрії і звідти почали у VIII–VII ст. до Р.Х. проникати до Франції, на Британські острови і Піренейський півострів. Їхньою вторинною батьківщиною, де етнос зміцнів і набув своїх класичних рис, стали землі Східної Франції і Південної Німеччини. Звідти на зламі V–IV ст. до Р.Х. почалася масова міграція, у ході якої освоювалися все нові краї — Закарпаття, Прикарпаття, Покуття (с. Бовшів, 11 км від сучасного Галича середина II ст. — друга чверть I ст. до Р.Х.), Пн. Буковина. Отже, кельти — прийшлий етнос на українських землях, в тому числі і на Покутті [10]. Правда, тут їх називали галлами (в перекладі зі старофранцузької «гали» — воїни, тобто найбільш войовничі племена кельтів, ті, що несли прикордонну військову службу на рубежах володінь кельтів). А той факт, що і етнос кельтів перейняв ряд притаманних місцевим мешканцям традицій, є свідченням обопільного впливу асиміляційних процесів.

Таким чином, географічне положення Подністров'я обумовило його роль в етнокультурній історії як однієї з активних контактних зон Східної Європи. Це був своєрідний «коридор», яким рухалися давні племена з півдня на північ і з півночі на південь, і до якого прямували також східні та західні народи. Часті зміни культур, незавершеність етнічних процесів є характерними рисами культурного розвитку регіону впродовж кількох тисячоліть.

З іншого боку, близьке сусідство створювало умови для тісних контактів, взаємопроникнення і взаємовпливів культурних традицій, асиміляції та інтеграції різних етноспільнот. Не можна не погодитися з висновком відомого українського вченого Діонізія Козака про те, що визнаючи важливу роль міграцій в первісній історії Подністров'я, все ж вирішальну роль у культурно-етнічному розвитку регіону, у векторах і етапах його етнічного поступу слід віддати так званому субстратному населенню [11; С. 211]. Іншими словами — населенню регіону пограниччя, поліетнічному за своєю суттю, але яке об'єднує ряд спільних традицій, звичаїв, обрядів. Однак головним інтегруючим і водночас етнотворчим чинником слід вважати, на нашу думку, могили предків: розуміння того, що край проживання є рідним і своїм для різних етнічних груп, які тут замешкали.

Археологічні дослідження Прикарпаття загалом, як і Покуття зокрема, не дають підстав для припущення про повну зміну населення (етносу). Певна його частина обов'язково залишалася на своїх землях, змішуючись з прийшлим і передаючи їм свій культурний досвід, пристосований до місцевої екологічної ніші. Очевидно, лише еволюційне поєднання елементів культури автохтонів і прийшлих племен забезпечувало тут динаміку культурно-історичного й етнотворчого процесу.

На межі історичних ер Подністер'я стає ареною формування нового етнічного середовища, участь у якому беруть щонайменше три головних чинники. На півночі Верхнього Подністер'я — племена пшеворської культури. Їх вважають автохтонними на територіях центральної, східної і південної Польщі та частково Західної України доби заліза (200 р. до Р.Х. — 400 р. по Р.Х.) [12]. На півдні — нащадки культури Поянешти-Лукашівка, які розташовувалися в Карпато-Дністровському регіоні сучасних України, Молдови та Румунії [13]. Третю етнічну групу складають племена дакійського населення, які з'являються на Подністер'ї в 1 ст. по Р.Х. і являють собою так звану Липецьку культуру. Всі три етнічні групи беруть активну участь у формуванні фактично нового етносу на території Подністер'я, більш відомого, як венеде. Точніше, одного з їх різновидів, який українські та польські вчені ідентифікують як представників так званою Зубрицької культури [14;15] (походить від знайденої вперше стоянки культури такого типу біля с. Зубри в околицях м. Львова).

Вагому частку участі кожної з цих культур у формуванні племен Зубрицької культури, як складової етносу венеде визначити доволі складно. Зрештою, це тема не однієї наукової статті, монографії, іншого типу розвідки. Принагідно лише зазначимо наступне. На думку Д. Козака, якої притримуємося й ми, Зубрицька культура, сформувалася в результаті поступової асиміляційної експансії пшеворських племен з Волині і Полісся на території Верхнього Подністер'я і Покуття. Ось як про це пише сам вчений: «зарубинецькі спільноти рухались з Полісся невеликими розрізненими, вірогідно, сімейними групами і змішувались з місцевими, очевидно близькими за етнічним складом сім'ями. Зростання чисельності привело до різкого збільшення кількості пам'яток у другій половині I–II ст. в регіоні. Розміри поселень збільшились в 2-3 рази. Якщо на поселенні пшеворської культури одне житло розміщувалося на площі близько 1050 м², то на зубрицьких поселеннях — на площі 432 м²». За підрахунками Д. Козака загальна кількість населення Подністров'я до другої половини I ст. збільшилася приблизно в 2,5-3 рази [11; С. 217].

Зрештою, про такий перебіг подій свого часу писав ще давньоримський історик Тацит. Він відзначав активну діяльність венедрів по встановленню свого контролю над Верхнім Подністров'ям, де мешкали дакійські племена, бастарни, певкіни, фени навіть шляхом військового натиску і контролю [11; С. 223].

Археологічні дослідження дають підстави стверджувати, що в час просування венедрів на територію нижньої частини Верхнього Подністер'я вони входили в контакт з племенами місцевого походження. Стоянки цих племен, їхні поховальні чотирикутні ями або викладені за такою ж формою кам'яні саркофаги дають підстави припустити про стале замешкання на Покутті (с. Незвисько, Острівець, Городниця) племен, які належали до Черняхівської культури [11; С. 228]. Ці племена за своїм етнічним складом належали до фракійців, даків, гетів [16].

Знову ж таки непрямим фактом підтвердження збереження елементів культури фракійських племен у сучасній українській культурній традиції на Покутті є елементи поховального обряду. Вони збереглися на передгірській Надвірнянщині, яку окремі дослідники вважають частиною Покуття. Маємо на увазі, зокрема, обряд вшанування душі покійника одразу по погребінню, на його могилі. Така традиція також дотепер збереглася і в болгар, в етногенезі яких брали участь також і фракійці.

Виходячи з цього, можемо припустити поширення фракійського етнічного елемента на території Покуття і в пізніші часи, його можливі контакти з підлеглими І Болгарського царства (681-1018 рр.), до складу якого входило свого часу українське Закарпаття. Ці контакти є цілком ймовірними, враховуючи географічне розташування Прикарпаття і Закарпаття.

У другій половині I тис. по Р.Х. на Покутті відбуваються активні етнотворчі процеси, в яких беруть участь, скоріш за все, нащадки венедрів: тиверці, дуліби, уличі. А крім них — даки, також представники фракійських племен, бастарни, костойбоки, карпатські, або так звані, — «білі» хорвати. Сама територія Покуття частково входить у цей час до складу Великоморавської держави.

Однак, у VII ст. на теренах Західної України, зокрема Карпатського регіону під скіпетром білих хорватів виникає нова держава — Велика Хорватія. Постійно розростаючись, на середину VII століття вона уже займала територію від Лужичі на півночі до Каринтії на півдні. На заході вона межувала з королівством франків, а на сході охоплювала землі західних словаків, межириччя Прута й Дністра, вийшла за межі р. Бистриці Солотвинської, охопила терени частково й Волині. Проіснувала ця держава, періодично то розпадаючись, то знову об'єднуючись, аж до початку XI сто-

ліття, доки не була поділена між іншими європейськими країнами, які на той час набирали силу. Зокрема, частина Великої Хорватії (Стільське князівство) у часи Володимира Великого увійде до Київської імперії.

У X столітті Покуття, як і все Подністер'я, було прилучене до складу Русі Володимиром Великим. Племена, що населяли Покуття в цей час, уже беруть участь в етнотворчих процесах давньоруського етносу. Його особливістю було залучення в орбіту формування етносів регіону пограниччя угорського, словацького, польського, чеського, хорватського, боснійського етнічних чинників, як і народів степу — печенігів, половців. Самі тиверці й уличі, племена з Покуття, у XII — XIII ст. беруть активну участь у формуванні нового етносу — молдавського, а його територію теж прив'язують до Дністра, називаючи Пониззям.

Загалом слід наголосити на тому, що ранній політичний розвиток Верхнього Подністер'я, Покуття в другій половині I тисячоліття по Р.Х., як і етнотворчий процес належать до найбільш заплутаних і складних проблем тогочасної історії — головним чином через брак джерельної бази. Один з найбільш відомих дослідників цього періоду серед українських вчених Леонтій Войтович стверджує, що основою етносу на Прикарпатті (а до нього входить і Покуття) стали племена культури Карпатських курганів. У її межах у складних асиміляційних процесах слов'янські елементи перемогли дакійські, германські (пшеворців-астінгів) і сарматські.

На думку автора, доволі спрощена схема етнопроцесів на Покутті і Верхньому Подністер'ї та суміжних територіях виглядає наступним чином: «З верхів'їв Південного Бугу і Збруча слов'янське населення почало заповнювати Буковину і Покуття, слідом за ними рухалися сармати (*язиги і роксолани*). Слов'яни тиснили місцеве фрако-дакійське населення, а місцями просочувалися через їх оселі в передгір'я Карпат. З іншого боку носіїв липицької культури *костобоків* тиснили пшеворці *астінги*. Подальша міграція *готів і гепідів* у III ст. призвела до розвитку черняхівської культури, що прискорило відхід носіїв культури карпатських курганів далі до Карпат і по долині ріки Тиса. Існування в III–V ст. складної карпатської мішанини даків, слов'ян, германців і сарматів закінчилося домінуванням *слов'ян-хорватів*, які в V–VI ст. почали заповнювати землі Східної Словаччини, басейну Дністра (де вони змішувалися зі спорідненим сербським населенням) і Сяну, а далі вздовж Татрів і Судетів дійшли до витоків Одри й Ельби, басейну Заале і Білої Ельстер.» [17; С. 43].

Результатом таких етнотворень стало виникнення масиву хорватських племен. У VI ст. цей масив утворив об'єднання знане з піз-

ніших джерел як Велика Хорватія [18; С. 178-180]. Однак і воно проіснувало лише до X століття. У XI ст. на більшості територій карпатських хорватів склалася Галицька земля, єдність якої була зумовлена спільним етнічним походженням хорватів-русинів.

Таким чином, Покуття як територія Верхнього Подністер'я, впродовж тисячоліть було одним з європейських центрів етнотворення. Прикордонне територіальне розміщення краю робило і робить його краєм пограниччя. В його надрах відбувалися такі асиміляційні процеси, які призводили до зникнення старих і появи нових етнічних груп, цілостей. При цьому важливо відзначити, що впродовж кількатисячолітньої історії жодному прийшлому етносу не вдалося встановити своє домінування на Покутті. Місцевий, автохтонний елемент завжди залишався етнотворчим, приймаючи до свого лона інші, продукуючи при цьому нові. Тим самим, пограничний характер краю вплинув і на його мешканців, виробивши в них певні навички пристосування, всмоктування іншості при обов'язковому збереженні свого етнічного обличчя, традицій, обрядів тощо.

Пограничність Покуття, яка є його органічною рисою, є водночас і однією з його характеристик. Як і продукування та сповідування українських національних традицій. В основі останніх — тисячолітній спадок етнотворчого процесу навколо єдиного, міцного стержня — автохтонних племен і народностей, які крізь віки передали у спадок майбутнім поколінням свої, лише їм притаманні культурні, духовні, етнічні риси і цінності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Савчук Б. Українська етнологія/ Б.Савчук. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004. — 280 с.
2. Дністрянський М.С. Етногеографія України: Навчальний посібник./ М.С.Дністрянський — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. — 232 с.
3. Королько А. Межі Покуття в історико-картографічних та етнографічних дослідженнях XVI початку XXI століття/ А.Королько// Галичина. Науковий культурно-просвітний краєзнавчий часопис. — Івано-Франківськ. — 2011. — Ч. 18-19. — С. 127-138.
4. ДНК — портрет нації // [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Op9E0-GV30o>.
5. Кобаль Й. Бронзові казани у верхів'ї Дністра/ Йосип Кобаль //Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 2006. — №10. — С. 92-99.
6. Бандрівський М. Етнокультурна ситуація на заході України у постгавський час: Голіградська культура й пам'ятки Латорицької групи (проблеми хронології й періодизації)/ Микола Бандрівський//Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Вип. 12. — 2008. — С. 127-161.
7. Історія України написана у V ст. до нашої ери Геродотом, перекл. Спаско С.К.. — К.: ФОП Стебляк О.М., 2012. — 144 с.

8. Казки одного села. Запис тестів, післямови та примітки П.В.Лінтура. Упор.: Ю.Д.Турияниця. — Ужгород: Карпати, 1979. — 368 с.
9. Кольберг О. Казки Покуття / Оскар Кольберг. Упор., підготов. текстів, вступна стаття, прим. та слов. І.В.Хланти. — Ужгород: Карпати, 1990. — 327 с.
10. Казакевич Г. М. Кельти на землях України (III — I ст. до н. е.)/ Г.Казакевич // Історичний журнал. — 2006. — №4. — С. 22-31.
11. Козак Д. Етнокультурні процеси на теренах українського Подністров'я в першій половині I тис. до н.е./ Д.Козак //Археологічні дослідження Львівського університету. — 2006. — Вип. 9. — С. 211-234.
12. Пшеворська культура./ [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
13. Поенешти-лукашівська культура/ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
14. Козак Д. Козак Д. Н. Могильники початку нашої ери у с. Звенигород на Львівщині / Д.Козак// Археологія. — 1978. — Вип. 25. — С. 96-107; Його ж. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі / Денис Козак. — Київ : Наукова думка, 1984. — 96 с.; Його ж. Особливості культурогенезу на території Північно-Західної України у першій половині I тис. н. е. (за матеріалами пам'яток липицького типу) / Д.Козак //Археологія. — 1990. — № 4. — С. 43-56.
15. Smiszko M. Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego // Materiały antropologicznoarcheologiczne i etnograficzne. — Т. XII. — Kraków. — S.23-26.
16. Черняхівська культура// [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
17. Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н.е.: найдавніші князівства/Л.Войтович // Вісник Львівського університету. Серія історія. — 2010. — Вип 45. — С. 13-54.
18. Майоров А. В. Великая Хорватия. Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. — Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. — 212 с.

м. Івано-Франківськ